

Sattumaa ja maailmanpolitiikkaa

■ Erkki Tuomioja

En kuulu *science fiction* -kirjallisuuden suurkulttajiin eikä genren tarjonta ole minua yleensä puhutellut. Harvoin poikkeuksiin lajin joukossa kuuluu Isaac Asimovin – jonka lapsellisia avaruusseikkailuja en muutoin ole arvostanut – poikkeuksellisesti aikamatkailua käsitellyt kirja *The End of Eternity*. Siinä ajassa liikkumisen salaisuuden hallitsevat ”ikuiset” (*eternals*) ohjaavat ihmiskunnan kehitystä tekemällä aika ajoin pieniä, mutta historian kulkuun vaikuttavia muutoksia eri vuosisatoina eliminoidakseen ihmiskunnan kehityksestä suuntauksen avaruusmatkailuun ja muunlaiset epätoivottavina pitämänsä kehityksen polut.

Tällaisia pieniä, esimerkiksi laboratoriotutkimuksia sabotoivia, interventioita täytyy tehdä jatkuvasti, sillä suurinkaan kehityksen kulkua kääntävä ohjaustoimi ei estä ihmiskunnan kehityksen paluuta takaisin perusuomaansa viimeistään muutaman sadan vuoden kuluessa.

Asimov on tuskin tarkoittanut ajatustaan vakavasti otettavaksi historian filosofiaksi. Silti hänen kuvauksensa on jäänyt mieleeni varmaan siksi, että se intuitiivisesti vastasi omaa käsitystäni historiallisesta determinismistä.

Tällaisen historiallisen determinismin voi havaita parhaiten tiedon, tieteen ja niiden sovelutusten kehityskaareissa. Sattuma voi ohjata yksittäisiä tapahtumia, mutta ei muuttaa suurta laajojen kehityskaarien ohjaamaa historian suuntaa. Joku muu olisi kuitenkin ennemmin tai myöhemmin keksinyt penisilliinin, vaikka Alexander Fleming olisi ollut huoleellisempi bakteeriviljelmiensä kanssa.

Vaikeampaa on todeta, olisiko myös poliittisessa ja valtiollisessa historiassa tällaista yhtä selvää pitkän aikavälin determinismää. Deterministisellä ajattelulla on sekä uskontoihin liit-

tyvät juuret, mutta vielä enemmän vaikutusta on ollut valistusajalla syntyneellä edistysuskolla.

Noista ajoista alkaen olemme olleet sen käsityksen varassa, että maailma kehittyisi koko ajan parempaan suuntaan. Edistysusko saattoi olla vahvimmillaan 1800-luvun Euroopassa ja Pohjois-Amerikassa, ennen kuin 1900-luvun maailmansodat, keskitysleirit ja kansanmurhat alkoivat sitä ainakin joksikin aikaa horjuttaa. Tänäpäin sitä horjuttavin voima voi olla jo ekologisen tuhon nouseminen varteenotettavaksi mahdollisuudeksi. Silläkin on deterministinen ilmiö eritoten uusimman ajan maailmantuhon ennusteiden muodossa.

Täydellisen deterministinen maailmankuva ei jätä tilaa sen enempää sattumalle kuin vapaalle tahdollekaan. Tällaista maailmankuvaa en jaa, koska pidän sekä sattumaa että ihmisen tahdonvaraisia valintoja mahdollisina. Tämä on kuitenkin oletamus, jota ei voi verifoida eikä falsifoida. Jos vapaata tahtoa ei olisi, niin miten elämämme eroaisi nykyisestä? Vastaus on, ettemme itse pystyisi sitä mitenkään näkemään. On paradoksaalista, ettei periaatteellinen usko täydelliseen determinismiin ole este näyttävää aktiivisilla omilla toimilla ja valinnoilla täyttävänsä Jumalan tahtoa.

Sattuma tai determinismi haastaa myös historiantutkimusta. Ammattihistorioitsijat ovat usein karsastaneet ajatusta kontrafaktuaalisesta historiasta ja ”mitä jos” -kirjallisuudesta. En ole sotahistorian erityisemmin perehtynyt, mutta minulle on jäänyt vaikutelma, että sotahistorioitsijat olisivat ehkä muita alttiimpia harrastamaan jossittelua ja spekulointia sillä, miten jokin taistelu olisi voinut päättyä toisin, jos vaikka puolustajan oikean sivustan vahvistukset eivät olisi myöhästyneet eksyttään sumussa jne.

Jotenkin tuntuu siltä, että tällaisessakin tilanteessa olisi useimmiten kuitenkin jonkin ajan kuluttua toteutunut sama lopputulos, jonka välttäminen olisi edellyttänyt paljon useampia, toistuvia ja samaan suuntaan johtavia sattumia. On vaikea uskoa, että ensimmäisen maailmansodan syttyminen oli kiinni vain siitä, että Frans Ferdinandin autonkuljettaja kääntyi risteyksessä väärään suuntaan niin, että kruununperillinen päätyi Gavrilo Principin tähtäimeen.

Toki monet sodat ja tapahtumat olisivat hyvin voineet saada myös radikaalisti toisen ja historiaa merkittävästi muuttaneen suunnan. On kiehtovaa kysyä, minkälaisen kulun toinen maailmansota olisi saanut, jos Suomi olisi pyytänyt ja Ruotsi sallinut ranskalais-englantilaisen retkikunnan läpikulun Pohjois-Suomeen ennen talvisodan rauhantekoa. Se, että näin ei tapahtunut, ei kuitenkaan ollut sattuman satoa vaan päättäjien tietoinen valinta.

Toteutumattomien mahdollisten tapahtumien ja niistä seuraavien kehityskulkujen kuvittelu voi tietysti johtaa hyvinkin kiinnostaviin ajatusleikkeihin. Mutta mitä epärealistisempien toteutumattomien vaihtoehtojen varaan näitä vaihtoehtoisia historioita rakennetaan, sitä vähemmän niillä on tekemistä vakavasti otettavan historiatieteen kanssa. Kelpo satiiria tai tieteiskirjallisuutta niillä eväillä toki syntyy.

Aivan toinen asia on pohtia sattuman merkitystä maailmanpolitiikassa silloin, kun sattuma todella on toteutunut. Niissä tilanteissa ollaan suorastaan historiatieteen ytimessä, ymmärtämässä sitä, että toisinkin olisi voinut käydä. Meillä on nykyhetkessä toimiessammekin turhan usein taipumus luulla varmuudella tietävämme, millä raiteella kohti tulevaisuutta etenemme. Silti olemme epävarmuuksien keskellä kuitenkin ehkä jollain tavoin alttiita ymmärtämään, miten vähän predestinoitua tulevaisuus lopulta on.

Historiaa tarkastellessamme olemme sen sijaan kovin herkästi taipuvaisia ajattelemaan, että tapahtumat etenivät väajäämättä juuri toteutuneella uralla. Tällainen ilmiö on Suomen historian tarkasteleminen joulukuun 6. päivän

tirkistysaukosta, jolloin kaikki sitä edeltänyt saadaan helposti näyttämään ikään kuin väajäämättömältä kehitykseltä juuri tähän itsenäistymistulokseen. Mutta tulevaisuuden luonne on tietysti ollut menneisyydessä yhtä arvaamaton kuin nytkin.

Sattumalla on ihmisten välisessä kanssakäymisessä, jota maailmanpolitiikka mitä suurimmassa määrin on, aina sijansa. Suurilla, syvillä ja pitkäkestoisilla yhteiskunnallisilla rakenteilla ja niistä johtuvilla polkuriippuvaisuuksilla on maailmanpolitiikassa niin ikään suuri merkitys. Mutta viime kädessä politiikka on kaikilla tasoillaan ihmisten tekemää.

Kaaosteoreetikot tuntevat hyvin ajatuksen siitä, kuinka pienikin paikallinen muutos voi lopulta johtaa valtaviin, koko järjestelmään ulottuviin seurannaisvaikutuksiin. Tunnettuun perhosefektiin rinnastettavia esimerkkejä sattuman roolista maailmanpolitiikassa voi löytää yllin kyllin sekä kaukaisesta historiasta että aivan lähimenneisyydestäkin. Nykyisessä yhä keskinäisriippuvaisemmassa maailmassa tällaisten paikallisten sattumien vaikutusten nopeus ja kattavuus kasvavat alati. Maantieteellinen etäisyys on yhä vähemmän esteenä sattumien seurausten leviämislle.

Viime vuonna muisteltiin näyttävästi kahden Euroopan historian kulkua merkittävästi muuttanutta tapahtumasarjaa, kun ensimmäisen maailmansodan syttymisestä tuli kuluneeksi sata vuotta ja Berliinin muurin murtumisesta 25 vuotta. Molemmissa tapauksissa liikkeessä olivat aikanaan lopulta valtavat historialliset voimat, joiden vaikutukset ulottuvat nykyhetkeen asti ja joiden takana ei ollut yhtä yksittäistä syytä. Mukana taustasyiden vyyhdissä oli silti paljon sattumaakin. Australialainen historioitsija Christopher Clark on paljon myyneessä kirjassaan *The Sleepwalkers* osuvasti kuvannut Euroopan ajautumista suursotaan ilman, että sitä oikeastaan kukaan aktiivisesti halusi. Vallanpitäjien unissakävely oli lukuisten onnettomien sattumien summa, joka johti miljoonien ihmisten kärsimykseen.

Myös Berliinin muurin murtuminen neljännesvuosisata sitten oli osa pitkäkestoista mur-

rosta, joka olisi tavalla tai toisella voinut johtaa kylmän sodan päättymiseen muitakin polkuja pitkin. Se, että Länsi- ja Itä-Berliinin rajan ylittäminen muuttui mahdolliseksi juuri 9.11.1989, oli sen sijaan puhdasta sattumaa, jonka alkulähde on paikallistettavissa yhteen yksittäiseen lehdistötilaisuuteen. DDR:n valtapuolueen edustajan huolimaton lausunto rajamuodollisuksien muuttamisen voimaantulon ajankohdasta sai liikkeelle ihmismassat, joita ei enää voinut pysäyttää. Kuten kulunut sanonta kuuluu, loppu on historiaa. Ja toisin kuin Francis Fukuyama samoihin aikoihin ennusti, historia ei suinkaan loppunut. Sattuman kanssa joudumme tulemaan toimeen jatkossakin.

On syytä painottaa, etteivät maailmanpoliittisesti merkittävät sattumat suinkaan aina johda traagisiin murhenäytelmiin, olipa kyse sitten MH17-koneen alasampumisesta Ukrainan ilmatilassa tai erilaisista luonnonkatastrofeista. Esimerkkejä sattumista, joilla on arvaamattoman suuria myönteisiä vaikutuksia, löytyy lähes loputtomasti esimerkiksi tieteen ja teknologian alalta. Tieteellinen perustutkimus, alalla kuin alalla, on paitsi pitkäjänteistä ja systemaattista työtä myös ovien avaamista sattuman hyödyntämiselle. Jättäkäämme siis myös sattumalle tilaa, ainakin tieteen teossa.

Kirjoittaja on ulkoministeri. Hän esitti tämän valtiovan tervehdyksen Tieteen päivien avajaisissa 7.1.2015.

BIOSYNTESI 20 VUOTTA

Biosynteesi on Helsingin yliopistossa vuonna 1995 perustettu symposiosarja, jonka tarkoitus on valaista luontoon, elämään ja ihmisyyteen liittyviä keskeisiä kysymyksiä monitieteisesti, niin luonnontieteiden kuin ihmis- ja kulttuuritieteidenkin näkökulmasta. Symposiot saivat alkunsa tarpeesta edistää vuoropuhelua biologian ”kahden kulttuurin” välillä, yhtäältä ekologiaan ja evoluutiobiologiaan, toisaalta solu- ja molekyylibiologiaan sekä biolääketieteeseen suuntautuneiden biotieteilijöiden kesken. Pian nähtiin kuitenkin tarve huomioida laajemmin eri tieteenalojen näkökulmia vastapainona biologismille, eli naiiville pyrkimykselle palauttaa ihmistieteet biologiaan. Vuonna 2015 symposio viettää 20-vuotisjuhlaansa. Vuosien varrella Biosynteesissä on käsitelty erilaisia monitieteisesti kiehtovia aiheita, kuten biologia ja kieli (1996), tietoisuus (1998), aika ja elämä (2002), elämän reunaehdot (2003), emootiot (2009) sekä seksi ja kuolema (2013).

Vuonna 2015 Biosynteesin teemana on Biologinen ihmiskuva. Symposio alkaa 6.5. Helsingin yliopiston juhlasalissa professori **Richard Leakeyn** Suomen Kulttuurirahaston Yrjö Reenpää-luennolla ”50 years of African origins as both researcher and observer”. Viikin kampuksella on yleisölle avoimia luentoja 7.–8.5. (www.biosynteesi.fi/ohjelma/).